

Újabb ókeresztény sírkápolna Sopianae-ból

Tóth Zsolt – Pozsárkó Csaba

Pozsárkó Csaba (1965) történész, régész, a pécsi Janus Pannonius Múzeum külső munkatársa, valamint a PTE BTK Ókortörténeti Doktoriskolájának hallgatója, az egyetem óraadó tanára. Érdeklődési területe a római – késő antik történelem, művészet és epigráfia.

Legutóbbi írása az Ókorban:
A sopianaei ókeresztény „Mauzóleum” szimbólumai (2005/1–2).

Tóth Zsolt (1973) történész, régész, a pécsi Janus Pannonius Múzeum munkatársa. Érdeklődési területe a római fürdőépítészet, valamint Pécs római kori története.

Legutóbbi írása az Ókorban:
Adatok Pécs római kori történetéhez. Összefoglaló a Rákóczi út – Jókai utca saroktelken végzett 2008–2009. évi régészeti feltárásról (2010/3).

Bevezető

Pécs azon kevés város közé tartozik Magyarországon, amelynek területén már a római korban is városi település állott, s a középkor századai alatt is megtartotta jelentőségét, így belvárosa gazdag antik és középkori múltra tekint vissza. A római kori Sopianae történetét gazdagító új ismeretanyagot szinte kizárólagosan a régészet szolgáltatja, amely a középkori Quinqueecclesiae kutatása szempontjából is meghatározó jelentőségű. Mivel a régmúlt korok emlékei feltett ott áll a mai élő város, régészeti kutatásokra többnyire csak egy-egy építkezés kapcsán van lehetőség.

A Janus Pannonius utca 10. számú telek tulajdonosa a Pécsi Székeskáptalan, amelytől a Pécsi Egyházmegye hosszú távon bérlti a területet. A telek helyén egykoron a pécsiek által jól ismert Rózsakert vendéglő működött, amely egy ideje már használaton kívül volt. A bérlő a területen egy új vendéglátóipari egységet kíván nyitni, amelyet a telek északi részére, lényegében egy korábbi épület helyére terveztek.

A telek ugyan már kívül esik a világörökség részévé nyilvánított területen (1. kép: 1 és 4), de még jócskán Sopianae késő római kori északi temetőjének (1. kép: 3) és a középkori városnak a területén húzódik, ezért kiemelten védett régészeti lelőhely. Jóllehet itt korábban régészeti kutatás még nem folyt, elhelyezkedéséből adódóan római kori sírok, sírépítmények, középkori épületmaradványok és egyéb, a településhez kapcsolódó jelenségek előkerülésére számíthattunk.

Régészeti tevékenységek

Régészeti felügyelet

A telket délről (Janus Pannonius utca) és nyugatról (Káptalan utca) téglából és kőből épített támfal határolja. A Rózsakert területén a talajszint a környező utcák szintjéhez képest 2–4 méterrel magasabban van. A támfalak és a szintkülönbségek

alapján előzetesen azt lehetett várni, hogy a területen vastag újkori és modern kori feltöltés van, és a tervezett építkezés régészeti rétegeket és objektumokat nem is érint igazán. Ezen okból kifolyólag a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal (KÖH) csak régészeti felügyeletet írt elő, ami a földmunkákkal járó tevékenységek folyamatos figyelemmel kísérését és annak dokumentálását jelentette.

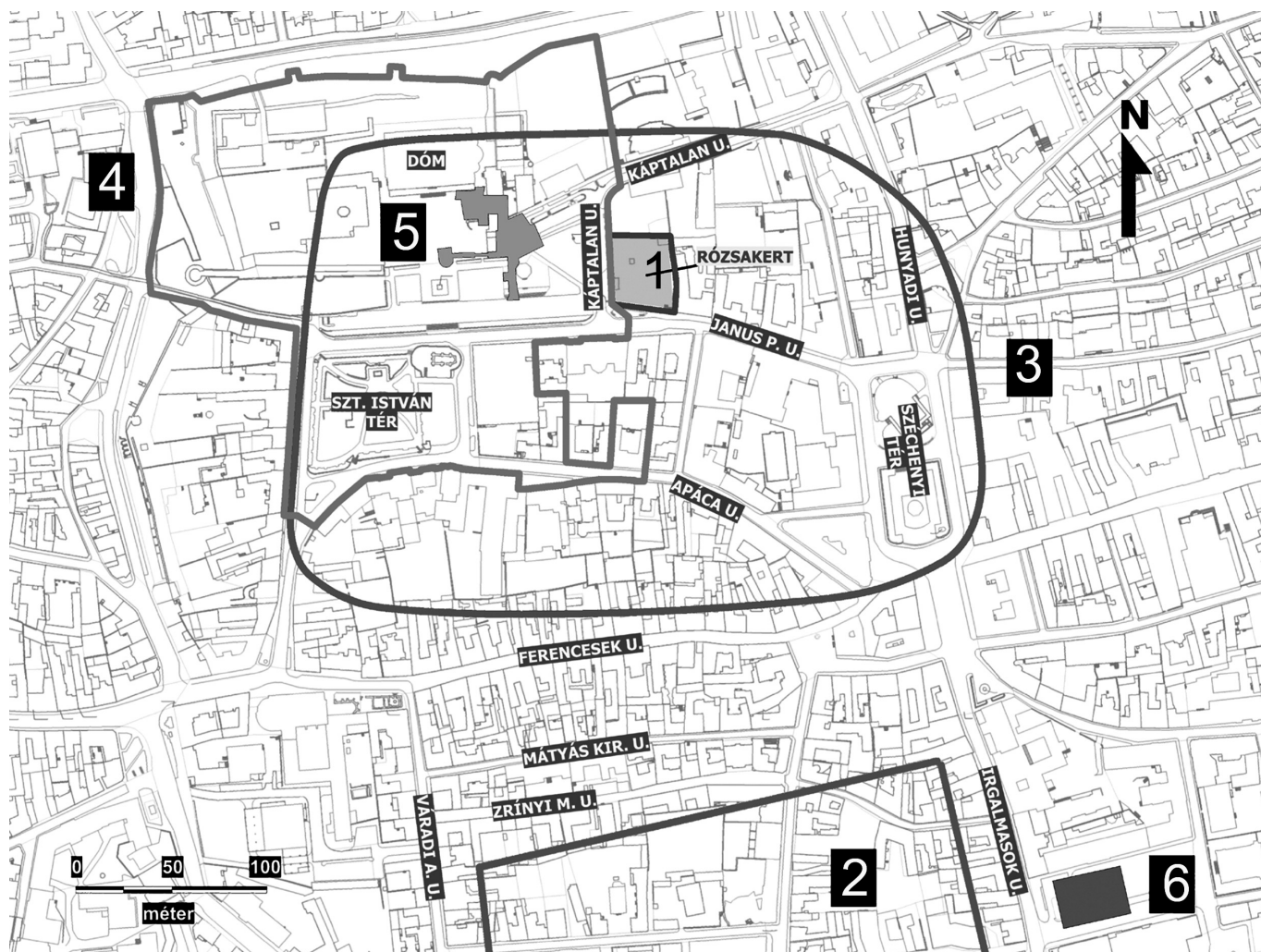
A 2010 nyarán meginduló munkálatok megfigyelése során azonban meglepetten tapasztaltuk, hogy nem jelentkezett a vastag újkori – modern kori rétegződés, és jelentősebb feltöltéssel csak a déli és nyugati támfal közvetlen környezetében lehet számolni: a nyugati és déli irányban lejtő felszint itt kellett jelentős mértékben feltölteni a Rózsakert felszínének vízszintesbe hozásához.

A terület rétegvizszojainak tisztázása érdekében – még a régészeti felügyelet keretében – egy észak–déli irányú, 2 méter széles és 30,5 méter hosszú kutatóárkot húztunk, amelyet a telek keleti felében, az elsőként előkerült római téglasír vonalában jelöltünk ki.

Az árokban hódoltság kori gödör került elő, továbbá két szögletes sarkú faltömb (2. kép: A), amelyeket helyzetük alapján egy apszis támpilléreiként értelmeztünk. Ezért egy 4 × 2 méter nagyságú területen kiszélesítettük az árkot, és rábontottunk a vélelmezett pillérekre. Ennek eredményeképp előkerült egy 1,30 méter vastag, nyugati irányban íves falszakasz, amelyet kívülről a két vastag, négyzet alaprajzú pillér támasztott meg (2. kép: B). A megtalált apszist helyzete alapján egy háromkaréjos temetői épület, egy cella trichora nyugati fülkéjeként lehetett azonosítani, amely az előkerült részlet ívének nagysága alapján a másik, már korábban ismert háromkaréjos épülettel¹ azonos, de legalábbis nagyon hasonló méretű lehetett.

Földradaros felmérés

Az ekkor még csak vélelmezhető temetői épület területén földradaros felmérést végeztettünk el, amely megerősítette, hogy egy vastag falakkal felépített, római kori épületről van szó.

1. kép. (1) Az egykori Rózsakert vendéglő területe; (2) a késő római település fallal körbevett részlete; (3) az északi temető késő római időszakban használt területe; (4) a világörökség részévé nyilvánított terület; (5) a Cella Septichora Látogatóközpont; (6) a keleti temető ismert területe

Tervásatás

Mivel a felfedezett kápolna a beépítendő területen kívül esett, így a beruházót nem lehetett kötelezni arra, hogy finanszírozza az épület régészeti feltárását, ezért a régészeti kutatást a múzeum tervásatás keretében, saját pénzügyi finanszírozásban végezte el.

A feltárást két szakaszban, 2010. szeptember 15. és november 30., majd 2011. június 1. és augusztus 30. között került sor.

A munkálatok során beigazolódtak előzetes feltételezéseink: A Rózsakert területén előkerült Sopianae északi temetőjének második, késő római kori, háromapszisos temetői épülete (cella trichora). Ezenkívül (meglepetésre) az épületnél korábbi római kori objektumok (cölöplyukak és gödrök) is ismertté váltak. A középkorból egy kőfalazatú lakóépület maradványait azonosíthattuk, míg a hódoltság időszakából különböző gödröket tártunk fel.

Eredmények

Kora római időszak (2–3. század?)

Bizonyíthatóvá vált a terület temető előtti időszakra vonatkozó használata: helyzete alapján két gödör és négy cölöplyuk tartozik ezen időszakra. A tárgyi leletanyag rendkívül csekély volt, csupán néhány házikerámia töredéke került elő.

Késő római téglasírok (4. század vége – 5. század eleje)

A régészeti felügyelet során a telek északkeleti sarkában hat téglasír került elő. Érdekes viszont, hogy sem a megfigyelt terület középső és nyugati részén, sem pedig a cella trichora közvetlen környezetében nem jelentkeztek temetkezések. Átlagos nyeregtetős téglasírokról van szó (3. kép), melyeket részben bolygattak az itt ásott középkori és hódoltság kori gödrök. Négy sír tájolása volt értékelhető: kettő kelet–nyugati, kettő pedig nyugat–keleti. Az elhunytakat nyújtott testhelyzetben,

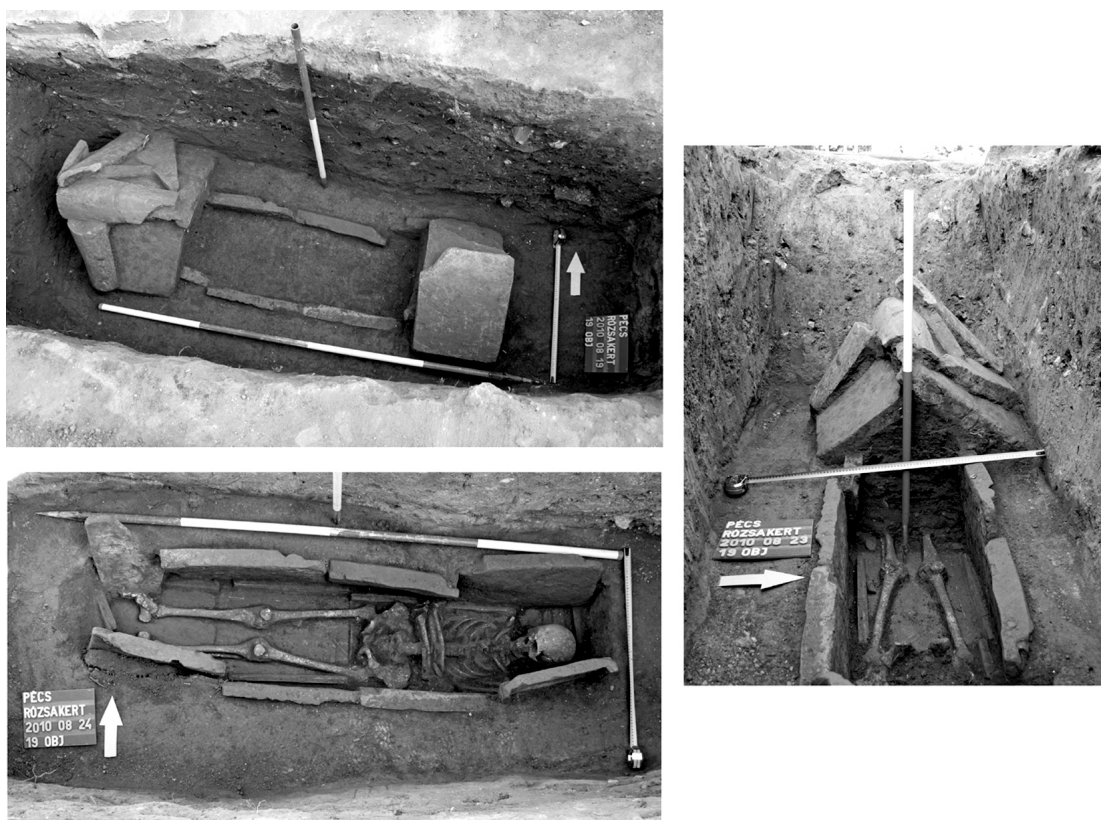
2. kép. A cella trichora nyugati apszisának a régészeti felügyelet alatt megtalált és feltárt részlete (a szerző felvétele)

hátukra fektetve helyezték el a sírgödrökbe. Melléklet csupán egy sírban volt megfigyelhető, egy képtettes üveg pohár (4. kép), amelynek helyzete az erős bolygatottság miatt már másodlagos volt. Viseleti tárgy két temetkezésnél jelentkezett: egy kislány sírjában az elhunyt lábai közé helyezett öv csatja és veretei, míg egy eltemetett férfi jobb válla felett hagymafejes fibula, csípője mellett jobb oldalt vaskés, valamint az övének szíjvégverete a jobb oldali medencecsont alsó szélénél.

*Cella trichora*²
(380-as évek – 420-as évek)

Amint azt fentebb említettük, először a nyugati apszis falának középső szakasza és a falhoz tartozó két középső támpillér került feltárára még a régészeti felügyelet alatt. A kutatóárok területén, a megtalált falszakasztól északra vastag omladék-reteg jelentkezett, amelyben számos tetőfedő cserép töredékét is megfigyelhettük. Ennek alapján már a falszakasz előkerülése előtt sejteni lehetett, hogy a közelben épülettel lehet számolni. Ezúttal a szerencse is közrejátszott abban, hogy maga az épület előkerült, hiszen ha csak egy méterrel nyugatabbra lett volna kijelölve a kutatóárok, akkor a pillérek már kívül estek volna a kutatási területen. Az épület teljes területe azonban még a tervásatás során sem volt feltárható. A keleti apszist a Janus Pannonius utca 8. épület közelsége miatt, statikai okokból nem lehetett kutatni, valamint az épületbe való bejárást is biztosítani kellett. Az északi apszis északi szélé pedig a területen folyó építkezés egyik árkanak közelsége miatt maradt feltáratlan. Mindenesetre a háromapszisos temetői épület területének 87 százaléka így is kutatható lett (5-6. kép).

A cella trichora épülete egy lapos hát nyugati részére épült. Az ásatási terület északi és déli vége között mintegy egyméteres szinteség figyelhető meg. A terület déli (kutatatlan) oldala előtt, a mai szintviszonyokból kiindulva, a római korban egy mesterséges rézsút alakíthattak ki. Az épület tájolása a terep-

3. kép. Késő római téglasír különböző bontási fázisokban (a szerző felvétele)

4. kép. Képettyes üveg pohár az egyik sírból (a szerző felvétele)

viszonyokhoz igazodva észak–déli, 7 fokkal nyugati irányban elfordítva.

A cella trichora egy földfelszín feletti kápolnából és egy föld alatti kriptából állt.³

Kápolna

Bejárata a déli oldalon volt (feltehetően közepén). Központi tere téglalap alaprajzú (6,56 × 4,78 méter), amelyet nyugatról, északról és keletről egy-egy félköríves záródású apszis határol. A központi tér déli oldala nem az oldalsó apszisok déli szárával van egy vonalban, hanem túlnyúlik azon. A két oldalsó apszis íve azonos (átmérője 3,94 méter), az északi főapszis íve ennél nagyobb (átmérője 4,78 méter). A nyugati apszist kívülről négy darab vaskos (kb. 1,05 × 1,05 méteres) pillér támasztja, így a másik két apszisnál is négy-négy támpillérral lehet számolni. Az északonál a két szélső pillér általajba ássott alapozásának helye azonosítható volt, a keletinél nem volt kutatható. A központi tér déli oldala elé egy kis előcsarnokot (narthex) emeltek (belmérete 2,28 × 4,78 méter). A falak vonalában kívülről kb. 1,17 × 0,98 méter nagyságú oldalsó támpilléreket építettek, míg déli oldalához a sarkokon 1,30 × 0,98 méter méretű pillérek támaszkodtak.

Az épület falvastagsága a méretéhez viszonyítva jelentős: az apszisok falvastagsága átlagosan 1,30 méter, a narthex északi és déli faláé átlagosan 1,17, az oldalfalaké 1,30 méter. Az északi és nyugati apszis falalapozása kb. 1,10 méter mély. A jelentős falvastagságból és a vaskos támpillérekből arra lehet következtetni, hogy az épületnek jelentős felszín feletti magassága volt, az apszisokat pedig félkupolák fedték.

5. kép. A feltárt cella trichora (a szerző felvétele)

Az északi apszis falazatát a török hódoltság időszakában az alapozás aljáig teljesen kiszedték. A nyugati apszis falazata ugyancsak visszabontott, a legmagasabb része az altalaj szintje felett 0,3-0,4 méter magasan emelkedik. Ugyanitt, részben lerombolva az apszis falát, a hódoltság korában egy gödröt ástak. Az apszis fala a két középső pillér között el van törve. A keleti apszisnak csak a déli vége volt kutatható. Itt a látható falszakasz északi felét szétverték, a déli felét a középkori épület falaként használták. A narthex fala szintén visszabontott, a kápolna belső járósíntjéből pedig sajnos semmi nem maradt meg.

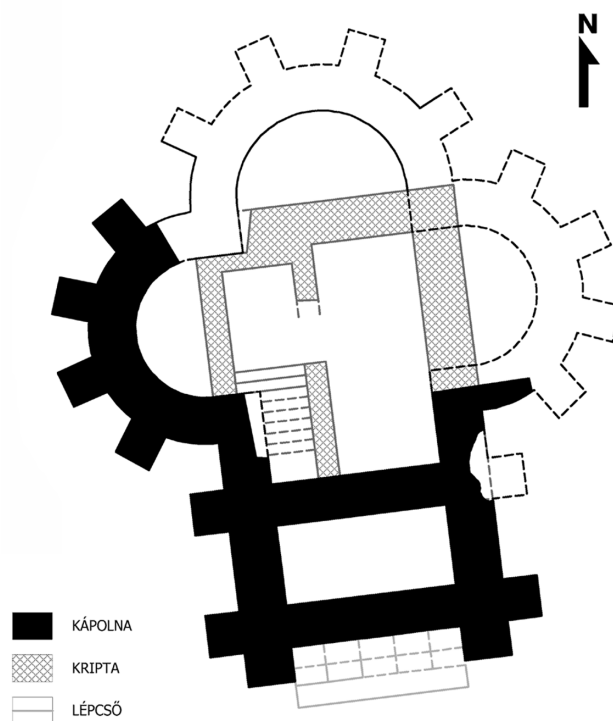
Bejárati lépcső

A déli oldalon a kápolna két sarokpillére között lépcső maradványai kerültek elő. Két lépcsőfok lett azonosítható, az alsó fokot alkotó öt nagyméretű faragott kőtömbből kettő eredeti helyzetében megmaradt. A felső fokból csak a kövek helye látszott a terrazzoszerű habarcsban. Az alsó lépcsőfok előtti területet a külső talajszinten lapos, szabálytalan alaprajzú kövekkel rakták ki. Az épület bejárata előtti lépcsőfokokra a természetes talajszint déli irányú lejtése miatt volt szükség: a kápolna vízszintes belső járósíntjét a legmagasabban jelentkező talajszinthez (északi apszis) igazították, így ezen szint és a déli bejárat előtti, előbbihez képest megközelítőleg méterrel mélyebb talajszint közti különbséget lépcsőzéssel kellett áthidalni, hogy be lehessen jutni az épületbe.⁴ A bejárati résznek ez a pódiumszerű kiemelése egyedi megoldás, amely eltér más temetői épületeknél (cella septichora; V. számú sírkamra) megfigyeltektől: a kápolnák belső járósíntje a bejárat előtti talajszinten (vagy az alatt) van, azaz a magasabb térszínű részen az épület felmenő falazata bizonyos mértékig bele van süllyesztve az altalajszintbe. A korábbi cella trichora bejárata nem volt kutatható a feltárásakor, de a fennmaradt ásatási fotók alapján, a belső szintnek a talajszinthez igazítása elviekben a Rózsa-kertben feltárt épületnél megfigyeltekkel azonos.

Kripta

A kápolna téglalap alaprajzú központi tere alatt kriptát alakítottak ki. Déli oldalát a narthex északi falának lesüllyesztett alapozása képezi, míg az északi, keleti és nyugati oldalon az apszisok záródásában emelték a kripta falait. A keleti és északi oldal falvastagsága jelentős: 1,30, illetve 1,20 méter. A nyugati oldalon, a kelet felé viszonyítva az apszisban leszűkítették a falvastagságot, az 1,30 méter széles sáv nyugati, külső részére emelték a falat, így a nyugati apszis vonalában a kripta nyugati oldala kiugrik az elméleti falsíkból. A kripta területét egy 0,60 méter széles észak–dél irányú fal egy keleti és egy nyugati helyiségre osztja. A szűkebb (2 méter széles) nyugati helyiség volt a kripta előkamrája (ennek kialakítása miatt volt szükség a nyugati kripta fal leszűkítésére), a szélesebb keleti helyiség (2,85 × 6,56 méter) pedig az elhunyt(ak) tényleges nyughelye.

A kripta padlózatát terrazzo képezte, falazata vakolt volt. Az előzetes várakozások ellenére a kripta falát nem díszítették freskókkal. A nyugati kripta falon barnásvörös ecsethúzásnak látszó festés, egy másik helyen ujjnyi széles, néhány centiméter hosszú sötétvörös festésnyomot figyelhetünk meg.

6. kép. A cella trichora alaprajza

Temetkezés és annak nyoma nem került elő. Ebből arra következtethetünk, hogy az elhunyt(ak)at szarkofágokban helyezték örök nyugalomra, amelyeket valamikor az idők folyamán eltávolítottak. (A másik lehetőség az épített téglasír lenne, de annak legalább a lenyomata megmaradt volna a fal vakolatán és esetleg a padlón.) A rendelkezésre álló helyen, elrendezéstől függően 1-4 darab szarkofággal lehet elméletben számolni.

Más, a temetőben talált építmények kriptájától eltérően itt síkfödém zárta a kriptát felül, nem pedig dongaboltozat. A belmagasság 2,30–2,50 méter körül lehetett.

A kripta előkamrájába a kápolna délnyugati sarkában kialakított lejárón keresztül lehetett bejutni, vélhetően egy csapóajtón keresztül. A lejárát szélessége 1,30 méter, az alsó két lépcsőfok (a nyugati vékonyabb kripta fal miatt) kb. 2 méter.

Az osztófal déli szakasza 3,20 méter hosszú, egyenes falsíkban végződik. A két kripta helyiség közti átjáró szélessége nem ismert, ugyanis az osztófal északi szakaszának déli végét elroncsolta egy hódoltság kori gödör.

Az épület tört mészkőből és téglából vegyes falazással épült. A kripta keleti falában, annak aljától fél méter magasságban két kiegyenlítő téglasort építettek be, amelyek a megfigyelések szerint körbefutottak a falazatban. A következő kiegyenlítés 0,8 méterrel magasabban jelentkezett a narthex nyugati és északi falában, lényegében a felmenő falazat alján. Itt azonban már nem beszélhetünk körbefutó téglasorokról, ugyanis ezek szintjén mind a narthex déli falánál, mind a nyugati apszisnál kőfalazás figyelhető meg. Ezenkívül a kődarabok közé helyenként tört tégladarabokat építettek be a falazatba. A kripta osztófala déli szakaszának alsó részét tisztán téglából építették, ebből öt sor maradt meg. A lapos, egyenletes felszínű téglát esetenként lapos homokkődarabokkal helyettesítették (pl. nyu-

gati apszis déli vége). A tört mészkődarabokat is igyekeztek sorszerűen rakni. Ez jól megfigyelhető a kriptá keleti falánál. A kőanyag túlnyomórészt mészkő volt, de helyenként vörös homokkővet is felhasználtak.

Háromdimenziós rekonstrukció

Mivel az épület alaprajza és szerkezete egyértelműen tisztázhatóvá vált, ezért az ismereteket háromdimenziós rekonstrukció formájában is összegeztük (7. kép).

Magasság

A falvastagságból és a falakat támasztó vaskos pillérekkel arra lehet következtetni, hogy az épületnek jelentős felszín feletti magassága volt, a „nyomott” forma, azaz az alacsony magasság kizárható. Az elméleti maximumot statikai számolásokkal lehetne meghatározni. Ez alapján egy égbeszökő, magas toronyszerű építményt kapnánk, amely az épület funkciója miatt nem valószínű. Egy relatíve magas, robusztus kinézetű épületet rekonstruáltunk, amely szemrevételezés alapján arányos, templomszerű kinézetet mutat. A narthex oldalhosszainak aránya 1:2 (8, ill. 16 római láb). Az arányosságot tartva és a kinézetre is ügyelve a narthex magasságát 24 láb magasra vettük. A kápolna téglalap alaprajzú központi részénél szabályosság nem áll fenn az oldalhosszakat illetően (16 láb és 22 láb). A magasságot itt a narthex (és annak tetőzetének) magasságához igazítottuk, a belmagassága így 42 láb lett.

Építészeti elemek

Falak

A fal kinézete szempontjából két kérdést kellett tisztázni: voltak-e a falazatban kiegyenlítő téglasorok, illetve voltak-e olyan kis, négyszögletes lyukak, amelyek az építés során használt állványzat gerendáit tartották, erősítették a falhoz?

Ami az első kérdést illeti, a felmenő falazatban nem rekonstruáltunk a kápolna falazatában körbefutó téglasorokat, úgy tűnik, a téglák beépítése lokális jellegű, csak egy-egy falszakaszon és a pillérek éleinél jellemző.

Az utóbbi kérdés megválaszolásához nincs elegendő régészeti bizonyítékunk, a megmaradt falak túl alacsonyak: a legmagasabb felmenő falazat a nyugati apszisnál maradt meg 0,3-0,4 méter magasságban. A temető területén a cella septichorában figyelhetünk meg ilyen lyukakat, ahol a legalsó sort mintegy 1,5 méter magasan alakították ki a felszíntől. A mondtak alapján itt is elképzelhető ez a megoldás, mivel azonban nem biztos, az egyszerűség kedvéért a rekonstrukción nem szerepelnek.

Támpillérek

Az épület falait támasztó pillérekre a falak jelentős magassága miatt volt szükség, emellett az apszisoknál a félkupolás befedéssel is lehet indokolni. A pilléreknek nem volt a felmenő résznél méretesebb külön lábazata, amely anyagában és építésmódjában eltért volna. (A város 4. század elején épült bazilikájánál sem volt kiszélesedő lábazati rész a pilléreknél, de ott a lábazatot öt sor téglából építették meg.) A pillérek magassága közel a párkányzatig, de mindenképp legalább az apszisok félkupolájának boltválláig tarthatott, felül tetőfedő cserepek zárhatták.

7. kép. A cella trichora rekonstrukciója (modellézés: Pozsárkó Csaba – Sketch Ucation Kft.)

Lépcsők

A bejárati lépcső két fokát robusztus, faragott kövek alkoták, soronként öt-öt darab az alsó sor megmaradt két kötőbje alapján. A bejárati küszöb szintén faragott kőből lehetett.

A kripta és a kápolna szintje közti különbséget a mérhető adatok alapján nyolc lépcsőfokkal hidálhatták át. A lejáró lépcső fokai részben megmaradtak: a lépcső felszíne téglából készült, a bélés habarccsal összekötött kődarabokból.

Belső járószint(ek)

A kápolna belső járószintjéből nem maradt meg semmi, szintje az északi apszisban jelentkező altalajszint és a bejárat előtti lépcsőfokok száma alapján elég pontosan meghatározható lett. A kripta sík födémjeként kelet–nyugati irányú gerendázaton (a kisebb fesztáv és a kripta osztófalának alátámasztása miatt) észak–déli irányú fapadlózat képzelhető el, amely egyben a kápolna központi terének járószintjét képezte. Az apszisokban és a narthexben téglaburkolatot rekonstruáltunk, de akár kővel, terrazzóval fedett is lehetett. A kripta padlózatát terrazzo képezi, amely nagyrészt eredeti állapotában megmaradt.

Épületbelső

A kápolna belső terének rekonstruálásakor elsősorban a fedés típusát kellett meghatározni. Az apszisok esetében – különös tekintettel a jelentős falvastagságra, a támpillérekre és a belső tér viszonylagos szűkösségére – alaposan feltételezhető a félkupolák alkalmazása. Ez esetben ezek az apszisok természetesen félköríves boltívekkel csatlakoztak a templom központi teréhez. Elképzelhető, hogy maga a boltív konzolon támaszkodva hangsúlyosabban volt kialakítva (erre vannak példák más pécsi sírkamrákban), de bizonyítékok hiányában és az „egyszerűsége törekedve” ilyent nem rekonstruáltunk.

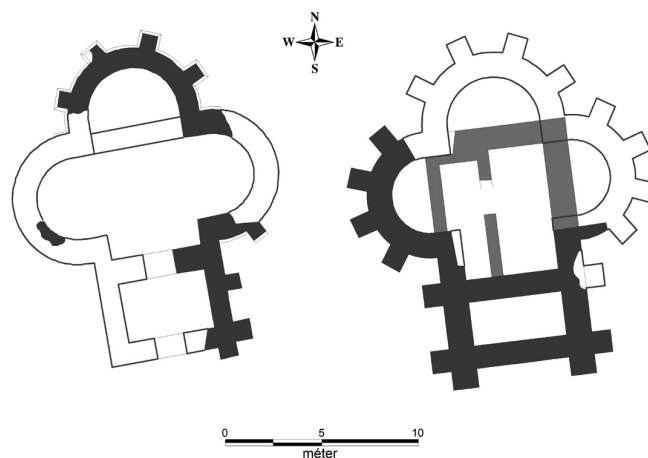
Ugyancsak az egyszerűség jegyében a kápolna középső tere és a narthex sík famennyezetet kapott. A központi tér jelentős eltérése a négyzettől valószínűtlené teszi a kupolafedés alkalmazását (a rómaiak nem építettek ellipszis alapú kupolákat), a narthex esetében pedig legfeljebb dongaboltozattal számolhatnánk még.

A kápolna felmenő falazatából nem maradt meg szinte semmi, a nyugati apszisban megmaradt kis szakaszon vakolat nem látható. A kripta belső terében talált törmelék a kápolna középkori elbontásából származik, így ha a kápolna díszített lett volna, akkor a törmelékből festett vakolatdaraboknak kellett volna előkerülnie. A néhány körömnnyi töredék alapján legjobb esetben is csak valamilyen egyszerűbb sávós-keretes díszítés képzelhető el.

Tetőzet

A tetőzetnek egyrészt alkalmazkodnia kellett az épület formájához, másrészt viszont a jellegzetes római tetőfedőrendszerhez is, amely lapos, felfelé peremes, nagyméretű *tegulák*ból és az ezek peremét a találkozásnál lefedő *imbrexek*ből (kúpcserpekből) állt (vagyis ívelt formákat nehéz vele fedni). A narthex esetében a nyeregtető egyértelműen „adva van”; minden korabeli párhuzam ezt mutatja, és ugyancsak erre utal a korábbiakból átszármazó antik hagyomány, a templom főhomlokzatán lévő tympanonnal.

Az apszisok esetében – épp a fentebb részletezett, nagyméretű, lapos cserepekből kialakított tetőfedőrendszer miatt – va-

8. kép. A két cella trichora alaprajza (a korábbi ismert épület alaprajza Fülep 1984, 51 alapján)

lószerű, hogy nem a félkör alakú apszist követő kúp, hanem egy sokszögletű gúla alakú tetőfedést alakítottak ki. Kérdéses marad még a központi, téglalap alakú tér lefedése. Ez történhetett azonos tetősíkok alkalmazásával mind a négy oldalon. Így egy olyan kontyotetőt kaptunk volna, amelynek a tetőle mindössze párszor tíz centiméter hosszú. Ezért úgy gondoltuk, elképzelhető, hogy ilyen kis eltéréssel nem foglalkoztak már az építők, hanem toronysisakszerűen, sátozottóval fedték a központi, kiemelkedő részt.

Nyílások (ajtók, ablakok)

Mivel a kápolna falai lényegében az alapozás szintjéig hiányoznak, az ajtók és ablakok helyét, méretét és formáját a logika és az analógiák alapján rekonstruáltuk. A kápolna bejárata nagy valószínűséggel az épület középtengelyében lehetett. Szélességét a déli narthexfal hosszának harmadolásával határoztuk meg, magasságát a szélesség másfélszeresére vittük. A bejáratot felül boltozatos záródásúnak gondoljuk. Így nemcsak a bejárati nyílás helyének tehermentesítése megoldott, hanem a szabadon hagyott félköríves rész a narthex megvilágításához is hozzájárult. Az északi narthexfalba ugyanilyen átjárót rekonstruáltunk.

A kápolna megvilágítására szolgáló ablakoknál egy méretet és formát alkalmaztunk. A méretet a legszűkebb hely, azaz az apszisok pillérei közötti falfelület szabta meg. A narthex oldalsó falfelületeiben valószínűsíthető egy-egy ablak, így a kétoldali és a bejárat fölötti nyíláson a helyiség bevilágítása természetes fényvel lényegében megoldható volt. Az apszisoknál a középső pillérek közé, az apszisok tengelyébe helyeztünk egy-egy ablakot, a többi pillérközben valószínűleg nem voltak, legalábbis ilyen megoldással a megmaradt, trichora elrendezésű épületeknél nem talákoztunk. A kápolna középső, apszisok fölé emelkedő részén mind a négy oldalra tettünk ablakot, a rövidebbik oldalakra egyet-egyet, a hosszabbakra kettőt-kettőt. Bár az így kialakított elrendezés szokatlannak tűnhet, szokatlan az is, hogy a középső tér ilyen mértékben eltér a négyzettől. A hosszabb oldalakon így elhelyezett ablakok a belső térből

épp egyenletesen osztják a falsíkot, és egyikük pontosan az oldalsó apszis tengelyébe kerül.

Felmerült az a kérdés is, hogy a viszonylag kisméretű ablakokon keresztül hogyan hatolt be a napfény a roppant vastag falakon. A román korban szokásos, ún. lőrösszerű ablakok ugyan a római korban nem voltak szokásban, a pinceablak-szerűen lejtő ablakmélyedés azonban igen. Ennek legközelebbi, épen megmaradt példája éppen a pécsi temetőben, a nyolcszögletű, V. számú sírkamrában van.

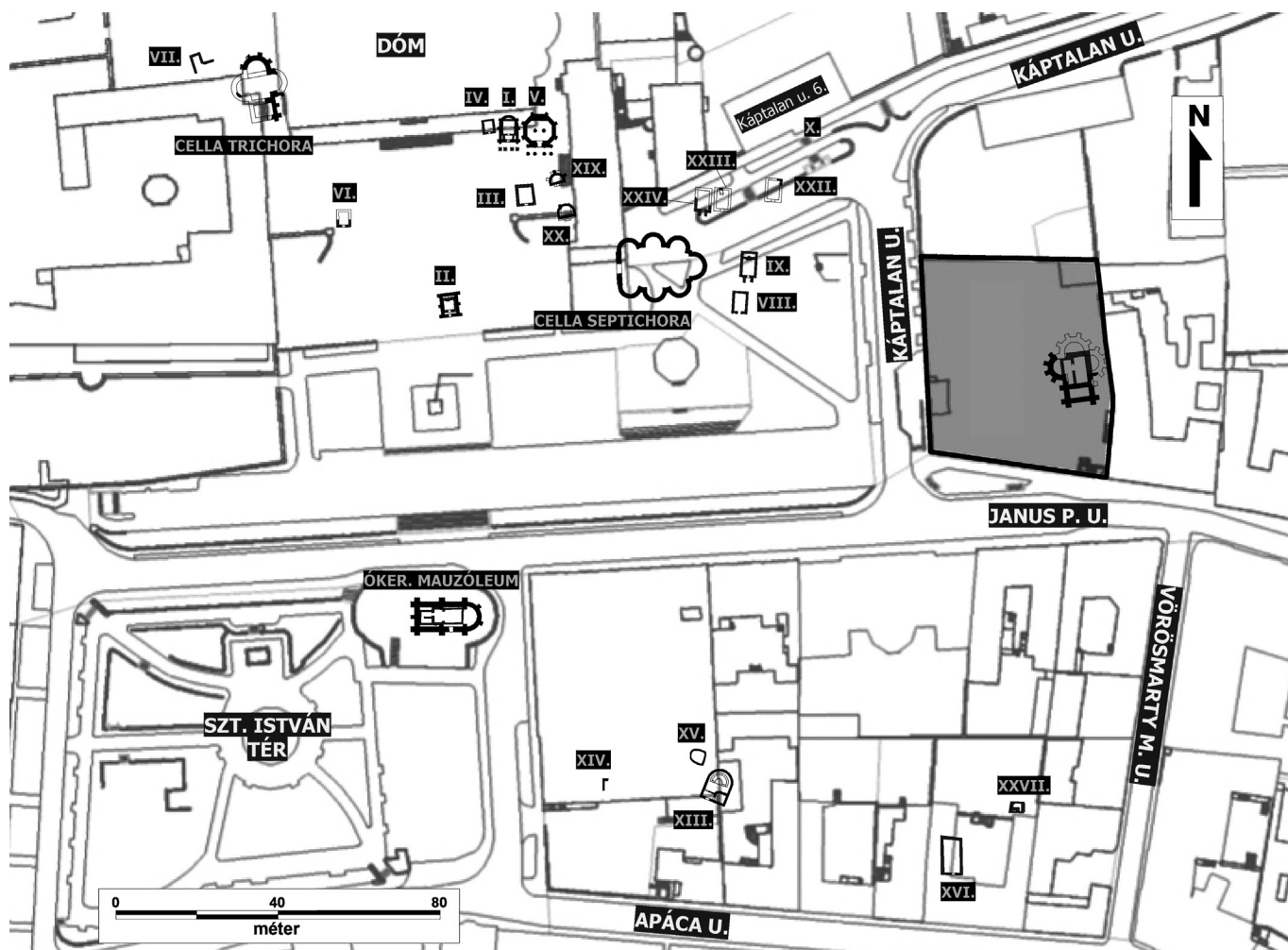
A kriptá lejárata a kápolna délnyugati sarkában egy a kápolna padozatával egy szintben lévő csapóajtó képezte. A lejárati lépcső és a kápolna fapadozata alapján más nem képzelhető el.

Az ajtók szélessége a vélelmezhető szarkofágba temetkezés miatt is fontos kérdés, ugyanis azt (azokat) valahogy be kellett juttatni a kriptába. Ez elvileg megtörténhetett az építkezés fázisában is, úgy, hogy előre a helyükre kerültek a szarkofágok. De a körülbelül egy méter széles, egyetlen kőtömbből kifaragott sírládát és annak fedelét az 1,6 méter széles ajtókon a kápolna belsejébe minden nehézség nélkül be tudták juttatni. Elvileg a csapóajtón és előkamrán át is a helyére kerülhetett (kerülhetek), vagy oly módon, hogy ideiglenesen felszedték a kápolna padozatát.

Külső talajszint

Az épület egy déli irányban lejtő földhát nyugati részére épült. Az észak–déli lejtés az épület vonalában egy méter körüli. (Ezt a szintkülönbséget hidalja át a bejárati lépcső.) A lépcső előtti területen viszont hirtelen meredeken elkezdi lejtetni a felszín, valószínűsíthetően itt mesterséges felszínalakítás történt, lerészűzték az épület előtti területet, ezzel is kiemelték az a környezetéből. A kelet–nyugati lejtés minimális az épület két oldala között, mindössze 0,15-0,20 méter.

Az épület építési idejét a 380-as évek – 420-as évek közti időintervallumba tehetjük. Más temetői épületekkel összevetve méretbeli hasonlóságokat, szabályszerűségeket fedezhetünk fel: az apszisok íve megegyezik más, nagyobb temetői épületeknél megfigyelttel: a fő (északi) apszis átmérője azonos a másik cella trichora, a cella septichora és az úgynevezett Ókeresztény Mauzózeum főapsziséjának átmérőjével. Az oldalapszisok átmérője azonos a másik cella trichora és a cella septichora oldalapsziséjainak méretével. Megállapítható tehát, hogy a két cella trichora lényegében azonos tervrajz alapján készült (8. kép), de méretét tekintve az Ókeresztény Mauzó-

9. kép. Sopianae északi temetőjének késő római kori épületei

leum kápolnája is szinte teljesen egyezik a két háromapszisos épülettel, a különbség csak annyi, hogy utóbbinak nincsenek oldalsó apszisai. A Péter-Pál sírkamra pontosan beleilleszkedik a trichorák fő apszisába, déli vége pedig egy vonalba esik az oldalsó apszisok déli végével. Lényegében a temető nagyobb épületei egyetlen elméleti tervrajz különböző formában megvalósult variációi (9. kép).

A cella trichora mérete és felépítése folytán valószínűleg nem családi sírbolt volt, hanem a keresztény közösség szempontjából fontos személyek – püspök(ök), mártír(ok) – nyughelyül szánhatták. Az írott forrásokból azonban sajnos nem ismerünk egyetlen Sopianaéhoz köthető püspököt sem, és azt is csak a nagyszámú és jelentős ókeresztény emlék alapján lehet valószínűsíteni, hogy egyáltalán püspöki székhely volt a település. Egyértelműen Sopiana településéhez köthető mártírt sem ismerünk.

A rómaiak távozását (430 körül) követő időszaktól használaton kívülé vált a temetői épület tetőszerkezete idővel megsemmisült, és a falak is pusztulásnak indultak. Bizonyossággal kijelenthető, hogy a római kori városi és temetői épületek egy része ha romosan is, de még állt őseink itteni megtelepedésekor. Legalább öt szakrális funkciót betöltő épülettel számolhatunk az írásos források alapján is: a 870 táján keletkezett *A bajorok és karantánok megtérése* (Conversio Bagoariorum et Carantanorum) című írásban szereplő *Quinque Basilicae* nevű helyet a kutatás Pécs városával azonosította. Ebből a névből származik a település középkori elnevezése is: *Quinqueecclesiae*. Mérete folytán az öt közül az egyik a Rózsakert területén megtalált cella trichora lehetett.

A kriptá belső terében apró kő- és tégladarabokból és habarcsmálladékból álló laza omladék jelentkezett, amelyben föld nem volt megfigyelhető. Ez ilyen formában bontási törmelék, tehát az épületet feltehetően elbontották, hogy kő- és téglanyagát újra felhasználják. Ennek ideje, a törmelékes anyagban talált néhány kerámiadarab alapján, az Árpád-kor időszaka (11–13. század).

Jegyzetek

- 1 Az első cella trichora a székesegyház délnyugati tornya előtt, részben a püspöki palota északkeleti sarka alatt helyezkedik el.
- 2 Az északi és nyugati provinciák késő római temetőiben általában nem volt jelentősebb mennyiségű, kőből épített temetkezőhely. Sopiana ezen temetőjének a sajátossága, hogy itt nagyszámú ilyen építmény koncentráldott. A város keleti temetőjéből még falazott oldalú téglasír sem ismert, közel sem általános a téglasírba temetkezés. A keleti temetőben mintegy 80% a földsírok aránya, a többi téglasír (Tóth Zsolt ásatása).
- 3 A kétrészes temetői épületek föld alatti része a kriptá, a tulajdonképpeni sírkamra (*cubiculum*), ahová az elhunytakat helyezték az oldalfalak mellé falazott téglasír(ok)ba vagy ritkábban kőszarkofágba. E főlé emlékkápolnát emeltek (*memoria*, *mausoleum*). Az ismert ilyen típusú emlék legtöbbje, alkalmazkodva a terepviszonyokhoz, észak–déli tájolású, déli bejáratú. Ez az építészeti meg-

Középkori épület (14–16. század)

A középkorban a székeskáptalani tulajdonban álló telken a cella trichora maradványait felhasználva egy kőfalazatú lakóház épült, amelynek csak nyugati része esett a római kori épület (és az ásatás) területére, ezért csak két helyiség részlete látott napvilágot. A kápolna egykori falait alapnak használták fel, és a kriptá területén a lakóépület északi helyisége alatt pincét alakítottak ki.

Az épület valamikor a késő középkor vagy a hódoltság kor időszakában leégett, ezt követően nem építették újjá, az idők folyamán a földfelszínig lepusztult.

Hódoltság kori gödrök (16–17. század)

A török hódoltság időszakában a cella trichora északi apszisát teljesen elbontották, a kőanyagot valószínűleg valamilyen építkezésen használták fel. Ugyanekkor az apszis két szárának végében a középkori falszakaszokat is kiszedték. A későbbiekben a területen kisebb-nagyobb gödröket ástak, részben kincskeresési céllal: azt már korábban észlelték, hogy van valamilyen masszív kőépítmény a földben, és anélkül, hogy tisztában lettek volna, mit is találtak meg, kincs rejték helyének gondolhatták. A megtalált falszakaszok mellett leástak, és részben a falakat is szétverték. A legnagyobb gödör a kriptá területére esik. Ásáskor roncsolták a középkori és római falakat, valamint a kriptá terrazzo járósíntjét. A kriptá nyugati és részben az északi fala, valamint a nyugati apszis fala el van repedve. Ennek oka az, hogy a kriptá területéről indulva beástak a nyugati apszis alá, s a túl széles vájat miatt megrogytak a fölötte lévő római falak.

A feltárási területet a munkálatok befejezése után visszatemettük az előkerült régészeti emlékek állagának megóvása érdekében. A túlnyomórészt feltárt és részletesen dokumentált háromapszisos temetői épület nagyközönségnek való bemutatása a későbbiekben valósulhat meg, ha előteremtődik erre az anyagi fedezet.

- oldás a kisebb, családi temetkezőhelyekre jellemző. A korábról ismert, nagyobb temetői épületek közül egyedül az úgynevezett Ókeresztény Mauzóleum esetében figyelhető meg a kriptára és kápolnára tagolódó szerkezeti megoldás, tájolása viszont már nyugat–keleti. A cella septichora és az V. számú, nyolcszögletű temetői épület egyterű, belső terük részlegesen a természetes talajszintbe süllyesztett. A másik (1922-ben feltárt) cella trichora észak–déli tájolású, kápolnája alá nem építettek kriptát.
- 4 A különbségből adódóan a bejárat küszöbszintje nem a felső lépcsőfok felszínének a síkjában lehetett, hanem egy lépcsőfoknyival magasabban, azaz ezen megoldás esetén a szintkülönbséget három fokkal hidalták át. Mivel még így is meglehetősen magas lépcsőfokokkal lehetne számolni, valószínűbb az a megoldás, hogy a küszöbszintet a központi tér szintjéhez igazították, s az északi apszisban a szint meg volt emelve ehhez képest még egy-két lépcsőfoknyival.

Bibliográfia

- Fülep Ferenc 1959. „Újabb ásítások a pécsi cella trichorában”: *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*, 75–89.
- Fülep Ferenc 1984. *Sopiana: the History of Pécs during the Roman Era, and the Problem of the Continuity of the Late Roman Population*. Archaeologia Hungarica 50. Budapest.
- Fülep Ferenc 1987. „A pécsi későrómai ókeresztény mauzóleum feltárásáról. (The Excavation of the Late Roman – Old Christian Mausoleum in Pécs)”: *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 32, 31–44.
- Fülep Ferenc – Bachmann Zoltán – Pintér Attila 1988. *Sopiana – Pécs ókeresztény emlékei*. Budapest.
- Fülep Ferenc – Bachmann Zoltán 1990. *Pécs ókeresztény mauzóleuma*. Budapest.
- Fülep Ferenc – Sz. Burger Alice 1979. „Baranya megye a római korban”: Bándi G. (szerk.), *Baranya megye története az őskortól a honfoglalásig*. Pécs, 223–328.
- Gábor Olivér 2009. „Sopiana temetői építményeinek számozása”: *Ripam omnem quaesivit. Ünnepi tanulmányok prof. Visy Zsolt 65. születésnapjára tanítványaitól*. Pécs–Paks, 67–80.
- Gosztonyi Gyula 1940. „A pécsi hétkaréjos temetői épület – Ein altchristliches Gebäude mit 7 Apsiden in Pécs”: *Archaeologiai Értesítő* 67, 56–62.
- Gosztonyi Gyula 1943. *A pécsi ókeresztény temető*. Pécs.
- Hudák Krisztina – Nagy Levente 2008. *Megfestett Mennyország. Barangolás a pécsi ókeresztény temetőben*. Örökségi Füzetek 6. Pécs.
- Kárpáti Gábor – Gábor Olivér 2004. „The Buildings and Frescoes of the Early Christian Cemetery of Pécs”: *The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia / Die autonomen Städte in Noricum und Pannonien*. Situla 42. Ljubljana, 287–290.
- Kraft János 2006. *A pécsi ókeresztény temető geológiája és felszínének fejlődése*. Örökségi Füzetek 5. Pécs.
- Pozsárkó Csaba – Tóth István Zsolt – Visy Zsolt 2007. „Sopiana: A cella septichora és környéke. Beszámoló a 2005-2006. évi régészeti feltárásról”: *Ókor* 2007/3, 84–90.
- Pozsárkó Csaba – Tóth Zsolt 2011. *Pécs a római korban. Vezető a pécsi világörökség helyszíneihez*. Pécs.
- Szőnyi Ottó 1923–1926. „Ásítások a pécsi székesegyház környékén 1922-ben”: *Az Országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyve* II. évfolyam, 172–195.
- Tóth Endre 1994. „Das Christentum in Pannonien bis zum 7. Jahrhundert nach den archäologischen zeugnissen”: *Das Christentum im bairischen Raum*. Köln–Weimar–Wien, 241–272.
- Tóth Endre 2004a. „Sopiana a késő császárkorban”: *A pécsi világörökség*. Örökségi Füzetek 2. Pécs, 27–34.
- Tóth Endre 2004b. „A pécsi ókeresztény sír épületek eredete és jelképei”: *A pécsi világörökség*. Örökségi Füzetek 2. Pécs, 110–116.
- Tóth Endre 2006. „A pogány és keresztény Sopiana”: *Specimina Nova* XX, 49–102.
- Tóth Zsolt 2008. „Régészeti feltárás 2008-ban Pécsen, a Kossuth téren”: *Pécsi Szemle* ősz, 3–19.
- Tóth Zsolt 2010. „Római kori sír építmény a pécsi Széchenyi téren”: *Ókor* 2010/1, 74–79.
- Tóth Zsolt 2011a. „A Cella Septichora Pécs első középkori székesegyháza?»: *Pécsi Szemle* nyár, 3–13.
- Tóth Zsolt 2011b. „Régészeti kutatások a Rózsakertben 2010–2011”: *Pécsi Szemle* tél, 2–13.
- Tóth Zsolt 2012. „Hány sírkamrát rejt a föld Sopiana északi temetőjében?»: *Pécsi Szemle* tavasz, 2–15.
- Visy Zsolt 2004. „Adatok Sopiana ókeresztény leletgyűjtésének értékeléséhez”: *A pécsi világörökség*. Örökségi Füzetek 2. Pécs, 117–123.
- Visy Zsolt 2006. „Cella septichora. Előzetes beszámoló a Szent István téren, az ókeresztény temető területén folytatott régészeti kutatásokról”: *Pécsi Szemle* nyár, 3–13.
- Visy Zsolt 2007. „Újabb adatok a pécsi ókeresztény sír építmények szerkezeti felépítéséhez”: *Archaeologiai Értesítő* 132, 111–121.